

Onneresch in verandering

Boeren in cultuurhistorisch erfgoed

Ingrid Schenk¹

De Onneresch is weids, leeg, stil en toch besloten. De es brengt je in het verleden. Slechts enkele solitaire bomen geven diepte aan het open landschap (afb. 1). Alles kan er gezien worden, niets is te verbergen. De Onneresweg doorsnijdt de es en golft mee met de hoogteverschillen. IJstijden en mensen hebben het bijzondere landschap gemaakt. Het boeren op de es kent een lange geschiedenis. Dat begon al in de prehistorie (3400-2450 v. Chr.) en duizenden jaren later in de vroege middeleeuwen (6e-8e eeuw). Toen legden boeren al akkertjes aan en moeten ze hier gewoond hebben. In die tijd was het nog geen es. Pas in de late middeleeuwen/vroege tijd maakten boeren de es door plaggenbemesting. Dat zorgde voor de 'aangroei van de humeuze teellaag' waar essen om bekend staan.² Opmerkelijk is dat er in deze tijd op de es wel lange stroken akkertjes werden aangelegd maar geen boerderijen werden gebouwd. Men woonde toen in en rond het dorp Onnen, een oud agrarisch esdorp dat zo'n 700 m noordelijker ligt (afb. 2).

Aan het einde van de 19e eeuw begon het traditionele boeren te veranderen. Dat kwam vooral door het gebruik van kunstmest en techniek. Daardoor nam de productiviteit toe. Dit had tot gevolg dat het boeren op kleine percelen minder rendabel werd. Begin en halverwege de 20e eeuw kochten aannemers op de Onneresch veel kleine percelen voor zandwinning op. Meer dan honderd eeuwenoude perceeltjes hebben ze afgegraven. Deze ingrijpende

gebeurtenis had een grote weerslag op de es. Het afgegraven gedeelte van de es werd daardoor alleen nog maar geschikt als grasland. Ook verstoorde het de waterhuishouding en vennetjes verdroogden. Niet voor niets verdween de naam Venlanden voor percelen op de es.

Tot in 2021 graasden zo'n 100 koeien van boer Kees Vlaar op de Onneresch. In dat jaar verkocht hij 26 ha van zijn land aan Land van Ons. Deze burgercoöperatie koopt agrarische grond in Nederland met als doel daarop natuurinclusief te boeren om zo de biodiversiteit en het bodemleven te herstellen. Dus ook op de Onneresch.

Centraal in dit artikel staat het ontstaan en de geschiedenis van het landschap, het eeuwenoude boeren, de vernielingen aan de es en de nieuwe weg die met het boeren is ingeslagen. Want wat er ook gebeurde, hoe groot de ingrepen ook waren, steeds opnieuw weten boeren zich te verhouden met de es en ploegen voort. Ook in de 22e eeuw.

Vier Onnenaren

Aan het woord komen vier Onnenaren. Berend Eisses is een Onnenaar in hart en nieren. Naast zijn werkende leven in de makelaardij en de verzekeringen zet hij zich in voor de belangen van het dorp Onnen. 25 jaar is hij voorzitter van Dorpsbelangen Onnen geweest. Het is niet voor niets dat hij is onderscheiden als erelid. Wim Harms is, nadat hij op verschillende plaatsen in Nederland

¹ Met dank aan:
David van der Kellen,
Jan Wittenberg,
Henny Groenendijk,
Amanda Le Grand,
Berend Eisses,
Jannie Steenberg-
Eisses, Wim Harms
en Kees Vlaar.

² Groenendijk 2016, 41.

Afb. 1 Onneresch. Foto: auteur.

heeft gewoond en gewerkt, teruggekeerd naar zijn ouderlijke stee. Deze boerderij is fraai verbouwd en met veel kunst ingericht. Dat kan ook niet anders want Wim is architect en zijn vrouw Ida van der Woude is kunstadviseur en galeriehoudster. Haar Galerie Appelbergen is gevestigd in de karakteristieke boerenschuur naast hun boerderij. Jannie Steenbergen-Eisses woont al heel haar leven in 't Oll Joagersstee, een boerderij aan het Zuidveld. Haar man is Albert Steenbergen. Naast het runnen van de boerderij was hij actief in besturen en raadslid van de voormalige gemeente Haren. Eén van hun

zoons, Berend, heeft de boerderij omgevormd tot een goed florerend biologisch-dynamisch bedrijf. Jannie moest over die omslag wel eerst een nachtje slapen voordat ze hem kon vragen: 'vertel eens, wat houdt biologisch boeren in?' Berend is ook pachter voor Land van Ons op de Onneresch. Daarmee is zijn bedrijf een gemengd bedrijf geworden. In de boerderijwinkel Wilma's Erf zwaait zijn vrouw Wilma de scepter. Tot slot Kees Vlaar. Net als zijn vader, Kor Vlaar, is hij veeboer op de Onneresch. Na de verkoop van een groot deel van zijn land op de Onneresch is hij op kleinere schaal doorgegaan met

boeren. Deze vier Onnenaren hebben met elkaar gemeen dat zijzelf en ook hun (groot)ouders land op de Onneresch hadden. Ze vertellen over het vroegere boeren op de es en ook over de toenmalige, niet te bevatten, rijkdom aan weide- en akkervogels. Daarover later meer. Eerst over het ontstaan en de geschiedenis van het landschap.

Landschap gevormd in ijstijden

De Onneresch ligt op de Hondsrug. De Hondsrug is ontstaan in de voorlaatste ijstijd (het Saalien) toen het ijs leem, zand en stenen uit Scandinavië meenam en hier achterliet. De Hondsrug is ter plaatse nog geen twee kilometer breed. Oostelijk wordt de Hondsrug begrensd door het Hunzedal, een uitgestrekt laagveengebied genaamd de Onnerpolder met een groot vogelreservaat³ en westelijk door het beekdal van de Drentsche Aa. Op de hoogtekaart is te zien dat de Hondsrug zich in Appelbergen splitst (afb. 3). De westelijke uitloper loopt door tot in de stad Groningen en de oostelijke, waarop de Onneresch en Onnen liggen, tot aan Felland. Het is een gelaagd en afwisselend landschap. Tussen en op beide uitlopers zijn in en na de laatste ijstijd (Weichselien) stuifduinen en veel kleine en grote depressies, uitblazingskommen en pingoruïnes, gevormd. Pingo's ontstonden door de druk van water dat onder de diep bevroren bodem een weg naar boven zocht. In het huidige tijdperk (Holoceen) vond in de depressies veenvorming plaats en op de hoge zandgronden groeide bos.

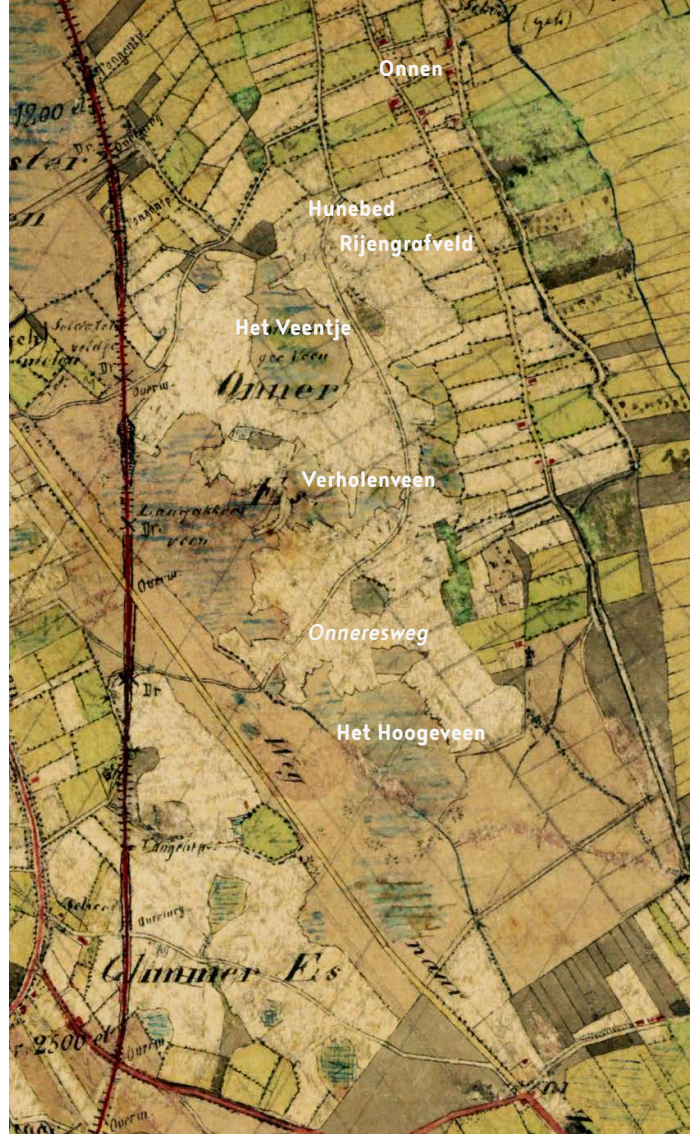
Het Veentje

In het midden van de Onneresch ligt Het Veentje, ook wordt dit wel het Steenbergerveen of het Ei van Onnen genoemd (zie afb. 2). In het kader van het Pingo Programma⁴ werd in de zomer van 2021 onderzocht of Het Veentje daadwerkelijk een pingoruïne is. De programmaleider Anja Verbers

³ Tevens waterwin- en waterbergingsgebied.

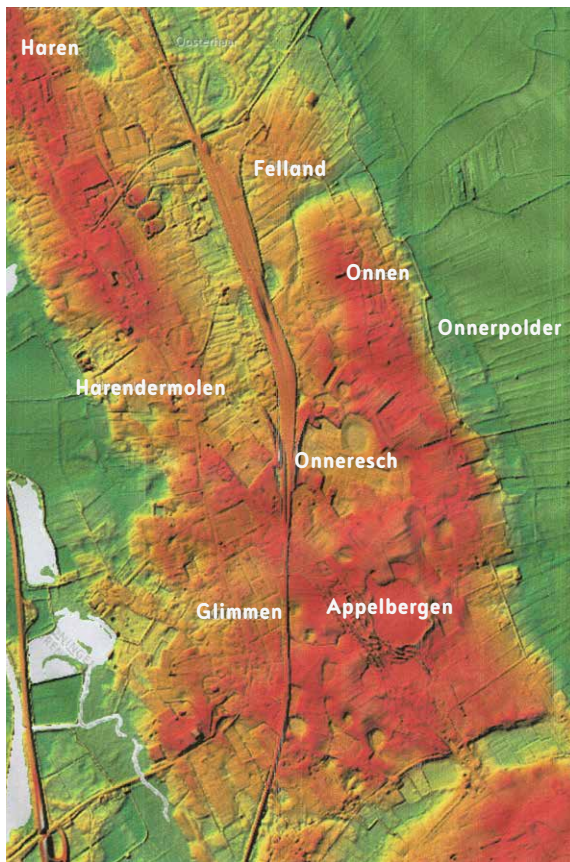
⁴ Provincie Drenthe met partners; uitvoering Landschapsbeheer Drenthe (en Groningen).

⁵ Faculteit Geowetenschappen, Fysisch Geografisch Laboratorium.

Afb. 2 Onneresch. Veldminuut L.R.J.A. Roosmale Nepveu, 1852/1854. Bron: collectie Nationaal Archief, toegang 4, TOPO, inv.nr. 712.2 en 712.3.

deed dit onderzoek met een team van vrijwilligers van Landschapsbeheer Groningen. Uit dit onderzoek blijkt Het Veentje een bijna gave onverveende pingoruïne te zijn. Het overgrote deel van de 5,5 m

Afb. 3 Hoogtekaart Hondsrug van Onnen en Glimmen.
Bron: AHN2 ESRI.

dikke veenlaag is gyttja, een bezinksel van plantenresten. Volgens Anja duidt dit erop dat er in Het Veentje na de laatste ijstijd (Weichselien) lang open water heeft gestaan. Het veen in de pingoruïne is dus niet afgegraven. Alleen de sloten, die met het oog op de verdeling van Het Veentje onder de markegenoten van Onnen in 1854 zijn gegraven, hebben voor enige verstoring gezorgd. Rond 1900 is door de toenmalige eigenaren een zandige deklaag op Het Veentje aangebracht. Dit was om de bodem meer draagkracht te geven, zodat de boeren het konden gebruiken als hooiland.

Veen in pingoruïnes bevat een schat aan informatie over de vegetatiegeschiedenis van de omgeving. Door een pollenonderzoek is die te achterhalen. In het najaar van 2021 werd Het Veentje onder leiding van de universitair hoofddocent Wim Hoek van de Universiteit van Utrecht onderzocht.⁵ Met behulp van een boorinstallatie werden boorkernen gestoken van elk 1 m lengte, totaal zeven stuks (afb. 4). Op de foto is een van de boorkernen met plantenresten te zien van het hele subatlanticum, het jongste (huidige) tijdperk dat zo'n 2.400 jaar beslaat (afb. 5). Door dit pollenonderzoek kan de geschiedenis van wat er op de Onneresch groeide worden gereconstrueerd en komen we mogelijk meer te weten of er continuïteit in de verschillende perioden van het boeren op de Onneresch is geweest. Helaas zijn de uitkomsten van het onderzoek nog niet bekend.

Afb. 4 Steken boorkernen voor pollenonderzoek. Foto: auteur.

Afb. 5 Boorkern met plantenresten uit subatlanticum. Foto: auteur.

Afb. 6 Beker uit enkelgrafcultuur (*All Over Ornamented*) aangetroffen in bijenkorfgraf, collectie NAD, Nuis (inv.nr. 1927-VI.39). Foto: Jan Wittenberg, Onnen.

Afb. 8 Kralen gevonden in rijengrafveld uit 6e-8e eeuw, collectie NAD, Nuis (inv.nr. 1927-VI.6). Foto Jan Wittenberg, Onnen.

Vroege bewoning

Meer dan vijfduizend jaar geleden bouwden het trechterbekervolk (3400-2800 v. Chr.) een hunebed voor hun doden aan de noordkant van de Onneresch. Van het hunebed zijn alleen de sporen in de bodem nog te zien. Zoals zoveel stenen in de 18e en 19e eeuw zullen ook de stenen van dit hunebed zijn verhakt tot keien en verhandeld. Ook de enkelgrafcultuur (2800-2450 v. Chr.) lieten sporen na van een bijenkorfgraf in de buurt van het verdwenen hunebed. Daarin werden twee gave bekers aangetroffen (afb. 6). Dit graf kwam tevoorschijn bij de opgraving van een vroegmiddeleeuws (6e-8e eeuw) rijengrafveld door archeoloog Albert van Giffen in 1927. Het prehistorische bijenkorfgraf lag midden

in dit rijengrafveld (afb. 7). Het rijengrafveld werd tijdens het afgraven van zand voor een woning bij toeval ontdekt. Toen stuitte men op bijzondere voorwerpen, zoals messen, sleutels en kralen (afb. 8). Uit recent uitgevoerd veldonderzoek van RAAP bv (augustus 2022) blijkt dat de kans op nog meer vondsten en sporen van de vroege bewoning onverminderd hoog is.

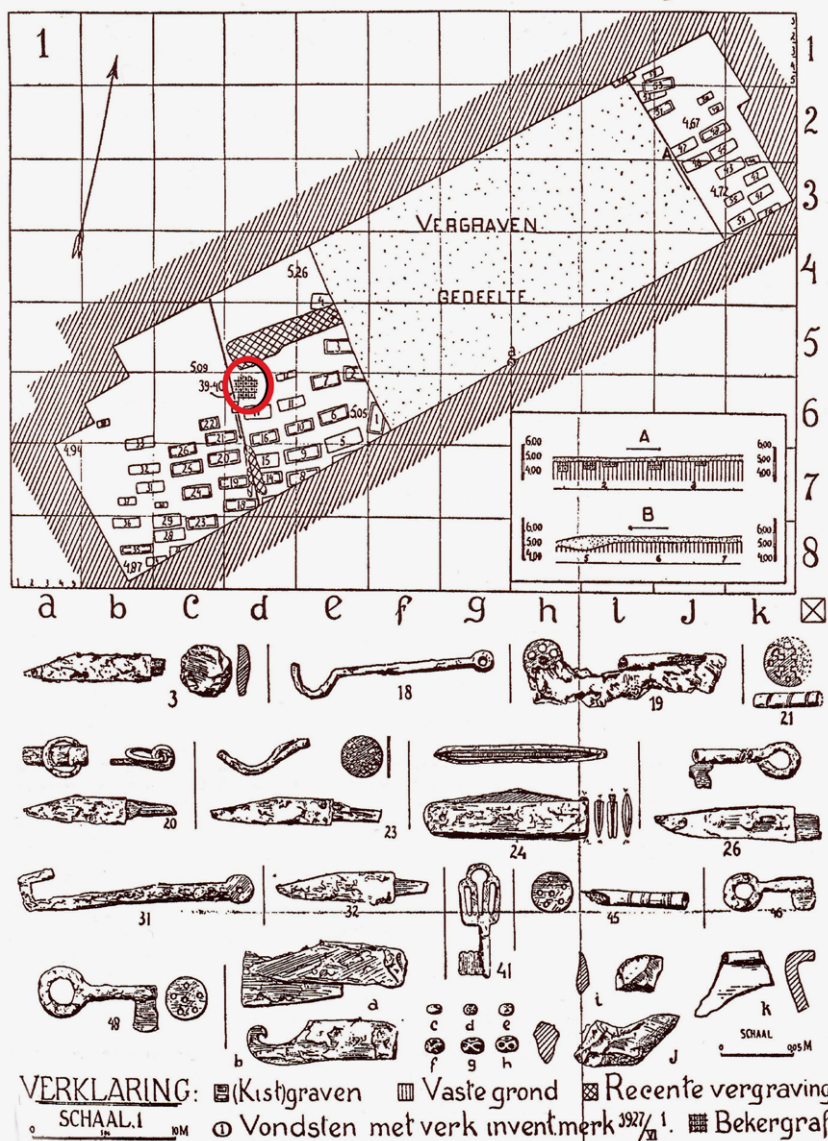
Van het trechterbekervolk (3400-2800 v. Chr.) is bekend dat ze gewassen verbouwden en vee hielden. Dit volk is te beschouwen als de eerste ontginners van het beboste landschap.⁶ Voor hun akkers kaptten ze open plekken in het bos. Door de hiervoor genoemde vondsten is te herleiden dat ze in de prehistorie en vroege middeleeuwen in het gebied

⁶ Groenendijk 2016, 19.

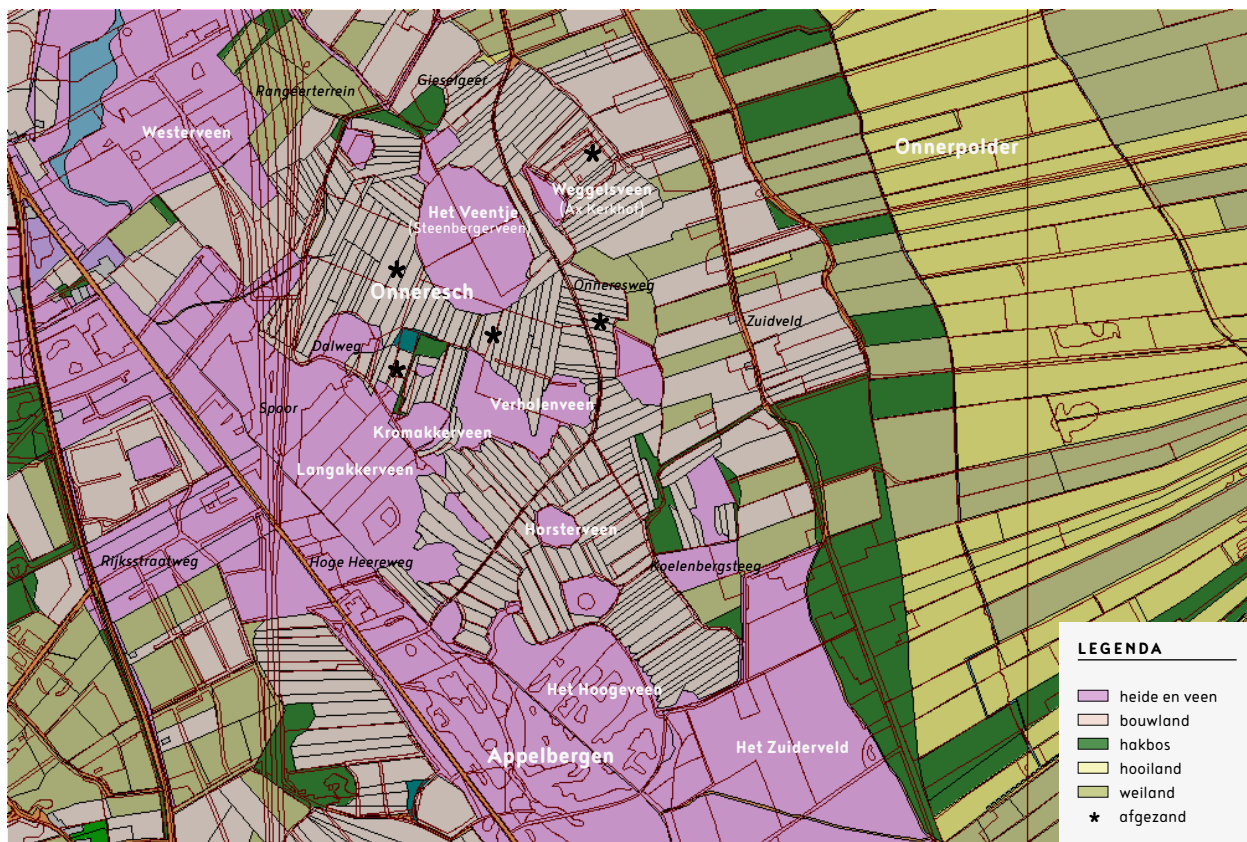
van de Onneresch hebben geboerd en gewoond. Het gebied moet dus toen al een aantrekkelijke vestigingsplaats zijn geweest. Op zich is dat niet verwonderlijk, want de zandruggen waren geschikt voor akkertjes en bebouwing en er lagen vennetjes met open water. En niet al te ver weg stromen de Hunze en Drentsche Aa. Ook waren er uitgestrekte bossen voor hout en de jacht. Door de intensieve

bewoning in de tijd van de enkelgrafcultuur (2800-2450 v. Chr.) ontstonden grote heidevelden die periodiek weer bos werden.

Opmerkelijk is dat het dorp Onnen relatief ver van de Onneresch ligt, namelijk zo'n 700 m noordelijker. Het is niet uitgesloten dat een voorloper van het dorp toen in de nabijheid van het rijengrafveld heeft gelegen.

Afb. 7 Opgravingskaart van rijengrafveld uit 6e-8e eeuw. Rood omcirkeld plaats bijenkorfgraf. Bron: A.E. van Giffen, *Verslag Museum van Oudheden te Groningen*, 1927.

Afb. 9 Kadastrale kaart Onneresch 1832 met huidige infrastructuur. Bron: HISGIS.

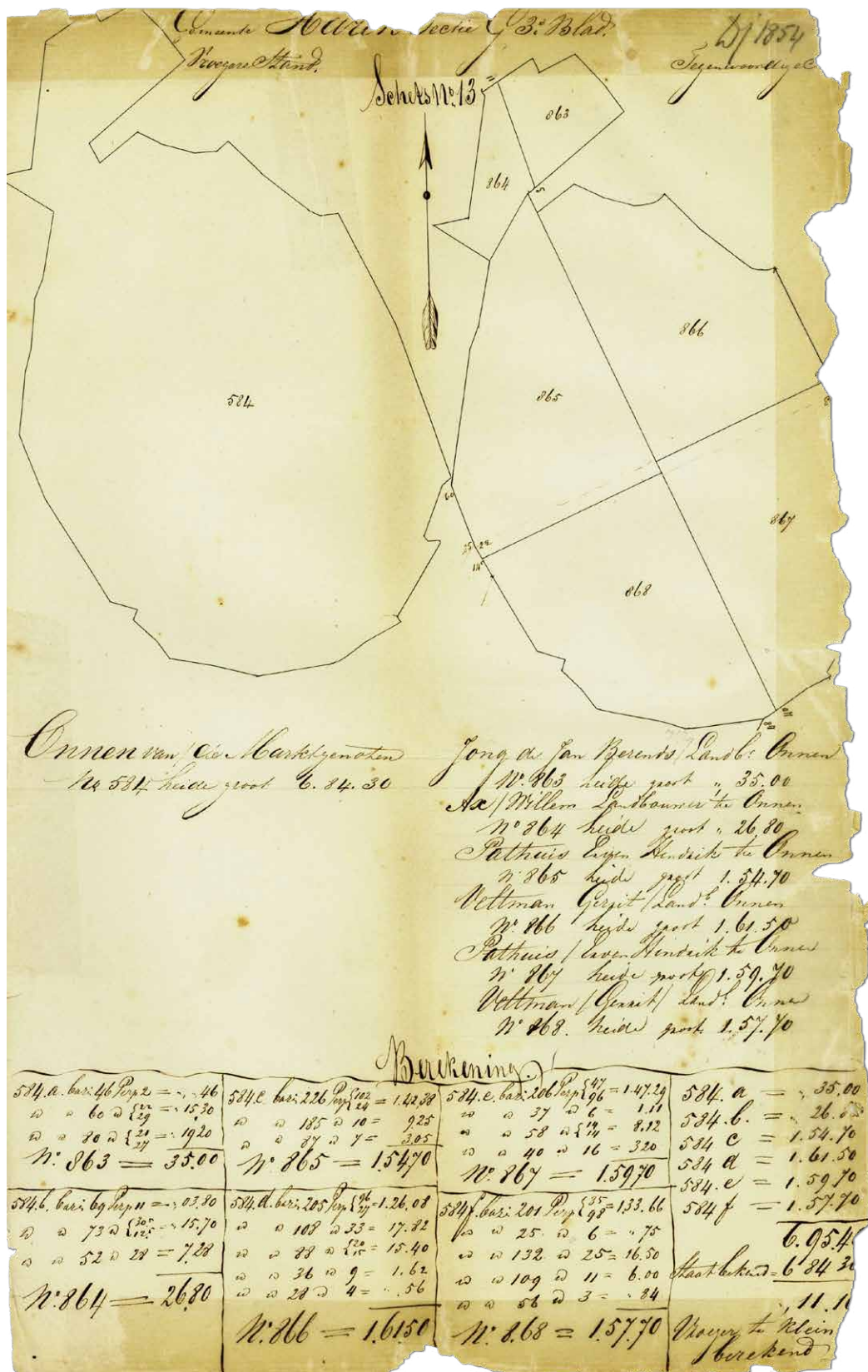
Ontginning markegrond

Tot ver in de 19e eeuw lag zuidwestelijk van Onnen veel woeste grond. Deze grond was gemeenschappelijk eigendom van de marke van Onnen, een collectief van boeren. Al vanaf de late middeleeuwen werden te midden van eindeloze heidevelden, veentjes, veengebieden en hakbos blokken woeste grond in cultuur gebracht. Al die blokken gingen het vruchtbare gedeelte van de Onneresch vormen. Met plaggenbemesting werd de grond vruchtbaar gemaakt. Het ontginnen van een blok deden een

aantal boeren gezamenlijk. Daarbij gaven ze ieder blok een eigen veldnaam. Als een blok ontgonnen was verdeelden ze dat onder elkaar in lang stroken die vervolgens privébezit werden.⁷ Door vererving konden de stroken nog weer smaller worden. De blokken met de lange smalle percelen kun je goed op de kadastrale kaart van 1832 zien (afb. 9). Ook valt op dat de akkerpercelen zo ver als maar mogelijk was doorliepen in de veentjes. Daardoor ontstond het grillige patroon langs de randen daarvan. In het huidige landschap is dat nog te zien aan de noord-

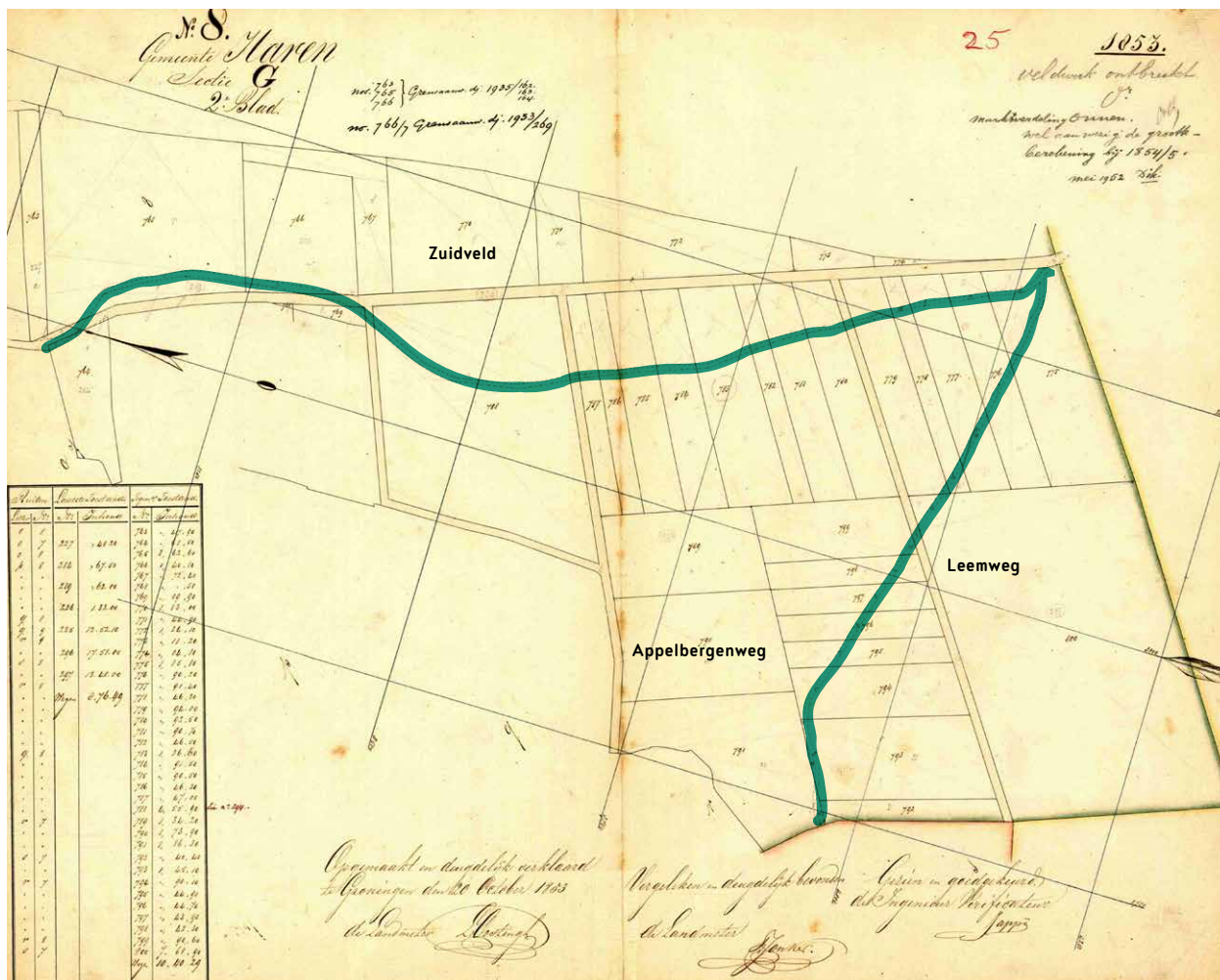
⁷ Edelman en Edelman-Vlam 1963, 1, 2, 5 en 6; Joosting 1920, 150.

Afb. 10 Links
Het Veentje en
rechts de verdeling
van Het Veentje
(Steenbergerveen).
Bron: collectie
Groninger Archieven,
Kadaster Archiefviewer
(1854, veldwerk no. 13).

Afb. 11 Nieuwe en oude (groen) Zuidveld. Bron: collectie Groninger Archieven, Kadaster Archiefviewer (1853, hulpaart no. 8).

kant van Het Veentje en langs het maisveld op het zuidelijke deel van de Onneresch.

Verdeling woeste markegrond

Door wetten werden marken steeds meer onder druk gezet om al hun gemeenschappelijke woeste grond te verdelen. Markten pasten niet meer in het

bestuursmodel en de grondwet die na de Franse tijd in het Koninkrijk der Nederlanden waren ingevoerd. Ook was toen de heersende mening dat door markegrond te privatiseren deze sneller in cultuur kon worden gebracht en nuttig gemaakt worden.⁸

In Onnen vond de markeverdeling van de nog onontgonnen woeste grond zijn beslag rond 1854

⁸ Schenk 2016, 51.

⁹ Joosting 1920, 150.

¹⁰ Van der Poel 1981, 511.

¹¹ Bieleman 1987, 665, 667 en 672.

¹² Geïllustreerd familieweekblad voor Groningen en Noord-Drenthe, 13 augustus 1937.

en die van Glimmen rond 1890. In Onnen werden toen onder andere het Westerveen, het Zuiderveld, het Langakkersveen, het Hoogerveen (het noordelijke gedeelte van het Grote Veen in de Appelbergen) en het Steenbergerveen verdeeld (zie afb. 9).⁹ Bij de verdeling werd de woeste grond ingedeeld in kaarsrechte lange percelen. Elk perceel kreeg een eigen kadastraal nummer. Ook werd vastgesteld waar wegen, sloten, wallen en dammen kwamen te liggen. Alleen de (water)wegen bleven in eigendom bij de marke. Bij de verdeling van de grond kreeg men precies waar men recht op had. Dat is goed te zien op de kadastrale kaart van de verdeling van Het Veentje van 1854: de oostwest-sloot ligt niet op een lijn (afb. 10).

De kersverse nieuwe eigenaren brachten na de markeverdeling van 1854 geleidelijk de heidevelden en de vennetjes in cultuur. Ook veel hakbos werd landbouwgrond. Langs de nieuwe kaarsrechte wegen kwamen boerderijen te liggen (afb. 11).

Overal perceeltjes grond

Boeren hadden overal perceeltjes met akkertjes, weiland, hooiland en hakhout. Het waren gemengde boerenbedrijfjes. Vee was voor de mest belangrijk. Maar de akkerbouw was de spil waarop het boeren draaide.¹⁰ Tot halverwege de 17e eeuw was de landbouw vooral bestemd voor de eigen voedselvoorziening. Na die tijd werden de afzetmogelijkheden op de markt belangrijker. Door gemengd te boeren en wisselbouw toe te passen werden de risico's van misoogsten zoveel mogelijk gespreid en konden prijschommelingen op de markt enigszins worden opgevangen. De afzetmogelijkheden bepaalden of het accent wat meer op akkerbouw of op veeteelt lag.¹¹

Rond 1900 waren de meeste boeren keuterboertjes met zo'n zes tot acht koeien. 'Mijn vader en ook mijn grootvader', zegt Jannie Steenberg-Eisses, 'hadden overal perceeltjes grond. Op de Onneresch verbouwden ze daarop rogge, tarwe, haver en bieten (afb. 12).¹² Bijna alle gewassen waren bestemd voor ons vee. De gewassen op het land werden steeds afgewisseld. Als er aardappels en bieten op het land stonden werd het onkruid geschoffeld. In de Onnerpolder hielden ze hun koeien.' Ze ziet nog voor zich hoe ze verweid werden over het Zuidveld van of naar hun percelen in de Onnerpolder. De akkers op de es werden vruchtbaar gemaakt door vaste stalmest. 'Alle boeren hadden toen een mestbult', zegt Wim Harms. 'De mest was met stro gemengd wat voor de juiste samenstelling zorgde. In het voorjaar werd de mest over het land uitgereden.' Zijn vader had veel koeien op de kavel bij zijn boerderij. Ook die werden verweid naar zijn percelen in de Onnerpolder.

De Onneresweg liep dwars door akkerperceeltjes (afb. 13). Dat de weg deel uitmaakte van deze perceeltjes is goed te zien op de kadastrale kaart van 1832 (zie afb. 9). Berend Eisses zegt daarover dat

Afb. 12 Jan Eisses scherpt de zeis aan.
Uit: *Geïllustreerd familieweekblad voor Groningen en Noord-Drenthe*. 13 augustus 1937.

Afb. 13 Ruiter op Onneresweg. Weg en maisakkers lopen in elkaar over. Foto: auteur.

Afb. 14 Foeragerende meeuwen en kauwtjes bij het ploegen. Foto: auteur

vroeger de weg met de akkertjes werd meegeploegd en dat daarna de weg weer met een sleep werd hersteld. In 1920 kwam de weg in eigendom van het Waterschap De Onnerpolder¹³ en vanaf 1932 van de gemeente Haren.¹⁴ Wel bleef de weg onderhouden worden door de aanliggende perceeleigenaren. Tot grote verbazing werd door de gemeente Groningen in de winter van 2020/2021 op de Onneresweg een te dikke laag (ongeveer 30 cm) te fijn zand aangebracht. Daardoor kwam de weg veel hoger dan het maaiveld te liggen. Ook verstoof veel van het te fijne zand op de aanliggende percelen en liep in de greppels. De weg zelf werd voor fietsers en wandelaars onbegaanbaar. Na lang aandringen van Stichting Landelijk Gebied Haren en Land van Ons heeft de gemeente begin 2022 de weg gewoeld en een gedeelte van het opgebrachte zand verwijderd. Echter, ondanks deze werkzaamheden, moeten wandelaars en fietsers nog steeds zwoegen door het mulle fijne zand.

Verdwenen akker- en weidevogels

Op de Onneresch hoor je tegenwoordig nauwelijks meer vogels. Als je geluk hebt kun je bij het ploegen foeragerende ooievaars, kauwtjes en meeuwen zien (afb. 14). In de winter zijn er veel ganzen. Hoe anders was dit enkele decennia geleden. Jannie Steenberg-Eisses weet nog dat het op de Onneresch en in de Onnerpolder 'één gezang van vogels was'. Overal hoorde je kieviten, grutto's, tureluurs, leeuweriken, fazanten, partrijzen. Haar vader, Jan Eisses, leerde haar veel over vogels. Toen ze nog een jong meisje was, nam hij haar mee om bij zonsopkomst naar 'dansende' korhoenders op de Onneresch te kijken of 's avonds naar de nachtegaal in de Appelbergen te luisteren. Dat zal in de jaren '50 zijn geweest. Ook Wim Harms heeft veel over vogels van huis uit meegekregen.

Jan Eisses was niet alleen boer. Hij zocht ook kievitseieren, strikte lijsters, ving wilsters (goudplevieren), hazen, mollen, paling, hield bijen, stak turf, enz. Net als vele andere jagers wist hij met de jacht zijn karige inkomen als boer aan te vullen. Broodjagers werden ze vroeger genoemd, dat waren

¹³ Groninger Archieven (GA) Kadaster, 1921, no. 137.

¹⁴ Ketelaar 1990, 42.

¹⁵ Siebenga 2017, 8.

¹⁶ Het dagboek is bewerkt door A. Veenstra.

¹⁷ Bieleman 1987, 616.

mensen die naast hun boerenbedrijf leefden van en in de natuur.¹⁵ Ze waren grote kenners van vogels en wild en wisten alles over hun gedragingen. Jan Eisses hield vanaf 1906 tot aan zijn dood in 1960 een dagboek bij van de door hem gevangen vogels en wild én wat dat opbracht.¹⁶ Ook vermeldde hij daarin wanneer hij in het voorjaar de eerste Kieviten en zwaluwen en in de herfst de eerste grijze kraaien (bonte kraaien), wilsters en ganzen zag. Die gegevens laten zien hoe ongelooflijk veel weide- en akkervogels er toen waren en hoe gevarieerd en waardevol de vegetatie moet zijn geweest (afb. 15). Dit laat je beseffen wat er in enkele decennia verloren is gegaan.

In de jaren '80 deed Kees Vlaar samen met Janes Eisses (Mottenbrink) aan weidevogelbeheer. Ze legden bescherming aan rond hun nesten. Het mocht niet baten, de akker- en weidevogels verdwe-

nen. De laatste grutto's nestelden in het jaar 2000 op de Onneresch. Daarna niet meer. De balans is verstoord. Stellig zegt Kees Vlaar: "de weidevogels komen niet meer terug".

Ontwikkelingen van boeren rond 1900

Eind 19e eeuw ging het ontginnen van de voormalige markegronden rapper. In die tijd werd mest van het eigen bedrijf gaandeweg vervangen door kunstmest. Ook werden percelen groter doordat kapitaalcrachtige buitenstaanders en boeren percelen aankochten en samenvoegden. Door deze ontwikkelingen kon de productiviteit worden verhoogd. Het traditionele boeren kwam onder druk te staan doordat de geringe oppervlakte en de verspreide ligging van akkerperceeltjes een grotere productiviteit in de weg zat.¹⁷

Ook in de Onnerpolder stond de ontwikkeling

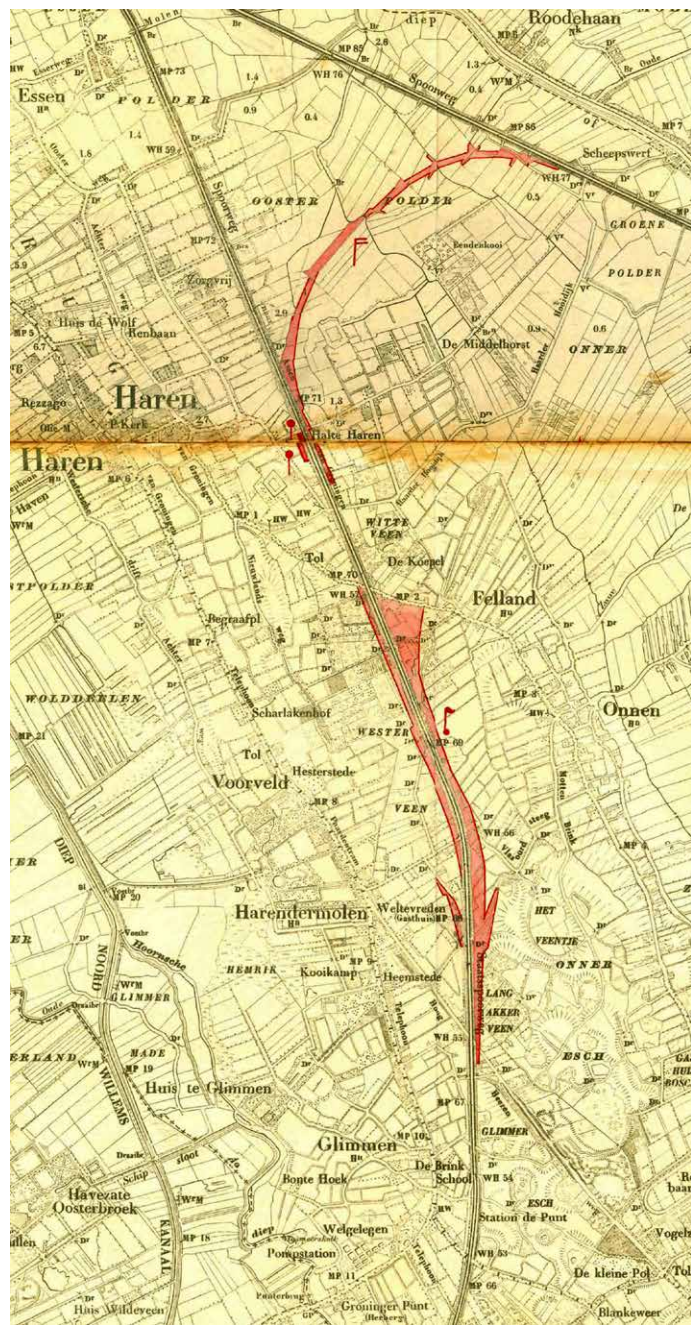
De Kievitoeierenvondst in 1914.	
Ma 30 Maart 1	kiv = 25.
Di 31 Maart 2	kiv = 40.
Wo 1 April 1	kiv = 20.
Do 2 April 2	kiv = 40.
Vr 3 April 3	kiv = 60.
Za 4 April 6	kiv = f120.
So 5 April 1	kiv = 20.
Ma 6 April 29	kiv = f580.
Di 7 April 32	kiv = f611.
Wo 8 April 30	kiv = f525.
Do 9 April 10	kiv = f150.
Vr 10 April 14	kiv = f224.
Za 11 April 18	kiv = f388.
Ma 13 April 32	kiv = f502.
Di 14 April 11	kiv = f165.
Wo 15 April 9	kiv = f90.
Do 16 April 13	kiv = f130.
Vr 17 April 4	kiv = 64.
Za 18 April 2	kiv 2 kw = 32.
Ma 20 April 2	kiv 2 kw = 20.
Di 41 April 14 kiv = f140. Ma 22 April 2 kiv = 20. Do 23 April 12 kiv = f140. Ma 24 April 31 kiv = f377. Ma 25 April 2 kiv 4 kw = 21. Ma 27 April 1 kw = 10. Di 28 April 7 kiv 2 kw = 70. Samen voor f44. Kieviten 282. Turkus 10. Grieten 20. Samen 312. y Kees	

Afb. 15 Kievitoeierenvondst en opbrengst 1914.
Uit: Dagboek Jan Eisses 1906-1960.

niet stil. De polder was rijk aan madelanden (lage hooilanden langs een stroomdal die 's winters overstroomden). Door de drooglegging van de polder in 1914, de verbetering van de bemaling en de kunstmest kwam een enorm areaal aan grasland beschikbaar.¹⁸ Voor akkerbouw was de polder niet geschikt, omdat die, ondanks de drooglegging en bemaling, te nat was. Een uitzondering was de akkerbouw op de percelen grenzend aan het Drentsche Diep (Zee-landen). Die waren daarvoor geschikt omdat door de Hunze, via het Reitdiep tijdens hoog water, klei op het veen was afgezet. Door het graven van de Onnervaart (1914/1915) kon de handel van producten sterk worden verbeterd. In het boek Onnen tot 2000 is te lezen: 'na 1920 begon Onnen te bloeien. De boerenbedrijven ontwikkelden zich in een stijgende lijn'.¹⁹

Appelbergen niet in cultuur gebracht

Een deel van de woeste grond is nooit in cultuur gebracht. Dat was de huidige Appelbergen. In 1910 werd door de toenmalige minister van Oorlog besloten daar een militair oefenterrein te maken.²⁰ Voor dat doel werd in 1916 ruim 36 ha van het gebied van Onnen en Glimmen onteigend. Het was geschikt als oefenterrein omdat het reliëf had en bestond uit bos, heide, vennen en zandvlakten. Het terrein was bestemd voor militaire kaartlees- en verbindingsoefeningen. Tijdens oefeningen werd van de kazerne in Zuidlaren naar Appelbergen een verbinding gemaakt met telefoondraden die door bomen langs de wegen werden uitgerold. Baldadige jeugd wist daar wel raad mee en knipte de draden door. Militaire oefeningen en recreëren gingen goed samen. Het kon zomaar gebeuren dat, terwijl je door Appelbergen fietste, je plotseling twee militairen met een zware mitrailleur op een driepoot naast het fietspad zag liggen. Ze hadden camouflagestrepen op hun gezichten en takjes staken uit hun helm.

Afb. 16 Rangeerterrain, viaduct en verbandsbaan (rood), 1918.
Bron: collectie Utrechts Archief, Utrecht (954_840-845).

¹⁸ Siekmans 1999, 82.

¹⁹ Idem 17.

²⁰ Schilder-Hutten 2011, 3, 16 en 21.

²¹ 'Onneres Onnen (verhuring 12.38 20 HA afgegraven Land)', *Nieuwsblad van het Noorden*, 31 maart 1923.

²² 'Het rangeerterrain bij Onnen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 juli 1918.

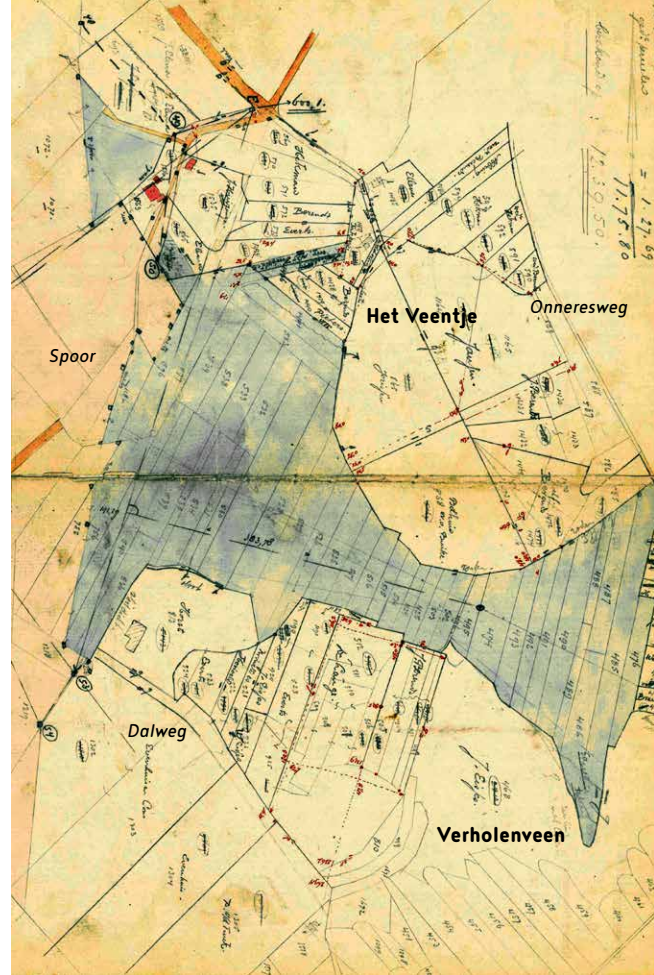

Van zo'n onverwachtse ontmoeting sloeg je hart wel even over. Aan dit militaire oefenterrein hebben we te danken dat de natuur- en cultuurhistorische waarden van het oorspronkelijke landschap van Appelbergen behouden zijn gebleven. Wel is geleidelijk de heide verdwenen en is het er dichtgegroeid met bomen. Maar verder is nog veel van het oorspronkelijke landschap te zien. Appelbergen kent een grote diversiteit aan flora en fauna. Voor de recreant is het een geliefd gebied. In 1994 werd het terrein door Defensie afgestoten en ging het over naar Staatsbosbeheer. Het beheerdoel is gericht op het versterken van de natuurwaarden. Maar of de heide er ooit zal terugkeren? Dat is zeer de vraag.

Desastreuze ingrepen op de Onneresch

De industrialisatie is niet aan de Onneresch voorbijgegaan. De eerste stap werd al in 1870 gezet. Toen werd het spoor van Meppel naar Groningen aangelegd. Het tracé liep dwars door Appelbergen en het Langakerveen en langs het Westerveen, het kampenlandschap ten westen van Onnen en de Onneresch. Door de aanleg van het spoor werd het Westerveen van Onnen afgescheiden.

De grootste ingreep was de aanleg van een rangeerterrein met viaduct bij Onnen en de verbindingsbahn Haren-Waterhuizen in 1918 (afb. 16). Voor de aanleg van het rangeerterrein moest heel veel veen worden afgegraven, waardoor er een groot meer ontstond. Vervolgens moest dat meer weer worden opgevuld met zand. Dat zand kwam van het westelijk deel van de Onneresch. De aannemer G.H. van den Straaten uit 's-Gravenhage kocht daarvoor zo'n vijftig aaneengesloten akkerperceeltjes aan (afb. 17).²¹ Bij de verkoop zal zeker een rol hebben gespeeld dat in die tijd kleine akkerperceeltjes minder rendabel waren geworden. Bij elkaar was het af te graven terrein ruim 12 ha. Tot op het keileem werd het zand afgegraven door een 'ijzeren

Afb. 17 Afgezande percelen (blauw). Bron: collectie Groninger Archieven, Kadaster Archiefviewer (1922, veldwerk no. 137).

man' (graafmachine). In de krant is te lezen: 'Per dag gebruikt men dus voor 't slempen [van het meer] ongeveer 800 m³ zand'.²² Het westelijk deel van de Onneresch kwam daardoor bijna drie meter lager te liggen. Daarop werd een laag veengrond uit de omgeving aangebracht. Door de lage ligging en de dicht aan de oppervlakte liggende keileem, is de waterhuishouding slecht. 's Winters is het er te nat en 's zomers te droog. Bij de afzanding werden

Afb. 18 Opgegraven stenen uit Onneresch langs Gieselgeer.
Foto: auteur.

enorme stenen opgegraven, die zijn nog langs de Gieselgeer te bewonderen (afb. 18).

Omkering van het landschap

Door het afgraven van een groot deel van de Onneresch kwam wat hoog lag, laag te liggen en wat laag lag hoog. Dus een omkering van het landschap. Pas als je je dat realiseert wordt duidelijk hoe het Verholenvveen, dat aan de zuidkant van de Onneresch lag, aan z'n naam kwam. Voor de zandafgraving lag het Verholenvveen namelijk verscholen tussen akkerperceeltjes (zie afb. 9).

Ondanks de afgraving is het Verholenvveen nog lang ongerept gebleven. Dit kwam omdat de Haagse aannemer en Jan Eisses bij de zandwinning van 1918 overeen waren gekomen om rond het Verholenvveen een strook zand te laten liggen, zodat het veentje intact kon blijven. Tot 1935 bestond het nog uit veen en bos. In dat jaar heeft Jan Eisses het verkocht aan M. Holtkamp uit Haren.²³ Deze landeigenaar had eerder de afgegraven percelen van de

Haagse aannemer gekocht die hij verpachtte. Begin jaren '40 liet de landeigenaar het afgegraven terrein in rechte percelen met sloten indelen. Ook werd het Verholenvveen geëgaliseerd en de zuidkant van Het Veentje met sloten doorgraven (afb. 19). In 1955 kocht Kor Vlaar het gebied om er vee te gaan houden.

Zandhonger jaren '60

In de jaren '30 werd op veel plaatsen op de Onneresch zand gewonnen. In vele advertenties wordt dat aangeboden. Ook wordt in 1936 op het hoogste deel van de es een groot terrein afgegraven. Na de afzanding werd daarop een fruitboomgaard aangelegd en krijgt het de naam De Fruitberg.²⁴ Midden jaren '60 werd De Fruitberg een camping, vervolgens een speculatieobject en in 2010 een asielzoekerscentrum. De huidige eigenaren willen er weer een camping van maken, maar tot 2023 worden er vluchtelingen uit de Oekraïne gehuisvest.

Tot 1955 stond het eigenaren vrij hun eigen grond af te graven, zolang maar de vastgestelde

²³ 'Afloop van verkoop en aanbesteding Onnen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 april 1935.

²⁴ Wittenberg 2017, 9.

²⁵ GA, Gedeputeerde Staten van Groningen (toegang 1099) Reglement op de vereningen en ontgrondingen in de provincie Groningen (Provinciaal Blad no. 27 van 1925).

²⁶ GA, Gemeentebestuur Haren 1921-1989; Stukken betreffende ontgrondingen, Raadsbesluit 1 juni 1955 (toegang 3157, inv.nr. 2128-2133).

²⁷ GA, Gemeentebestuur Haren 1921-1989; 'Verordening tot regeling van ontgrondingen van terreinen en van de bodem van wateren in de provincie Groningen', 20 mei 1959. (toegang 3157, inv.nr. 2128-2133).

Afb. 19 Slotenstelsel gegraven begin jaren '40. Luchtfoto RAF, 1944. Bron: Dotka Data bv, Apeldoorn.

afstand tot de infrastructuur intact bleef.²⁵ Vanwege schadelijke ontgroningen (o.a. de Westersedrift in het dorp Haren) vond de gemeente Haren dat er ook voorwaarden aan het afgraven op eigen grond gesteld moesten worden: zwarte grond moest na het zandafgraven weer worden teruggebracht zodat er weer goed land van kon worden gemaakt en het maaiveld moest op gelijk niveau met omliggende percelen worden gehouden. Deze eisen legde de gemeente in 1955 vast in een verordening op de

ontgroningen.²⁶ In 1959 ging de bevoegdheid daarvoor over naar de provincie.²⁷

In de jaren '50/'60 was de zandhonger niet meer te stillen. Overal was zand voor nodig, vooral voor wegen en voor nieuwbouwwijken, zoals de Wijert in de stad Groningen. En zeker niet onbelangrijk: zand bracht veel geld op. In 1956 begon het afgraven van zand op de Onneresch langs de Dalweg (voor 1955 werd dit gedeelte van de weg net als het zandpaadje ook Tranendal genoemd). Eigenaren verkochten

Afb. 20 Enorme combine voor maaien en dorsen huttentut op de Onneresch. Foto: auteur.

grif hun perceeltjes bouwland aan de Onner aanne-
mer H. Rump.²⁸ Met vergunning van de gemeente
Haren kon hij het zand winnen.

Echter, het bleef niet bij het afgraven van per-
ceeltjes bouwland langs de Dalweg. Tussen 1959
en 1963 moesten ook de perceeltjes aan weerszij-
den van de Onneresweg het ontgelden. De Onner
aannemer kocht ze aan (zie afb. 9). Dan, in december
1959, constateerde de gemeente Haren dat er op
onverantwoorde wijze zand was afgegraven aan de
oostkant van de Onneresweg. Volgens de gemeente
'landschappelijk een ramp en ontoelaatbaar'. Door
te diep afgraven kwam de ontwatering in gevaar en
was de gemeentelijke zandweg twee meter boven
het aansluitende terrein komen te liggen. De aan-
nemer moest de schade herstellen. Ook het verla-
gen van de Onneresweg met enkele meters hoorde

daarbij. De voorwaarden voor ontgronding werden
aangescherpt. Langs de Dalweg en de Onneresweg
werden rond 1960 zo'n vijftig akkerperceeltjes
afgegraven. Daarna was het gebied alleen nog maar
geschikt als grasland.

Einde aan zandafgraven

Regelmatig maakte de gemeente Haren bij de pro-
vincie Groningen kenbaar geen afgravingen meer
op de Onneresch te willen. De gemeente stelde: 'In
feite moet elke verdere afgraving van de Onneres,
bekeken uit het oogpunt van landschapsschoon,
worden betreurd.'²⁹ In 1968 krijgt dat pas gehoor.
In dat jaar werd bij de provincie een vergunning
aangevraagd voor het afgraven van een terrein dat
grensde aan Appelbergen. In de krant is te lezen dat
Gedeputeerde Staten (GS) daarvoor geen vergun-

– 28.

'Bekendmaking
Ontgronding te Onnen',
*Nieuwsblad van het
Noorden*, 15 januari 1960.

– 29

GA, Gemeentebestuur
Haren 1921-1989; Brief
11 februari 1960 (toegang
3157, inv.nr. 2128-2133).

– 30

'Geen afgraving van de
Onneres', *Nieuwsblad
van het Noorden*,
23 april 1960.

Afb. 21 Triticale. Foto: auteur.

ning wilde verlenen.³⁰ GS was van mening dat het gebied een eenheid vormde met het aangrenzende Appelbergen en dat de landschappelijke waarde ervan zou worden geschaad. De aanvrager nam daar geen genoegen mee en ging in beroep bij de Kroon. De Kroon was van oordeel dat GS op goede gronden de vergunning had geweigerd. Met de uitspraak van de Kroon kwam een einde aan de zandwinning op de Onneresch. Sinds de jaren '90 zijn essen beschermd. Berend Eisses vindt het jammer dat er zoveel zand op de es is gewonnen. 'De es is daarvoor vernield. Op de es hoort akkerbouw en geen

veeteelt', stelt hij vast. Toch begrijpt hij wel dat het gebeurd is: 'het bracht geld op en akkerperceeltjes waren niet rendabel.'

Overal grasland

Waar je tegenwoordig ook maar kijkt, overal zie je rond Onnen alleen nog maar weiland en hooiland. Nergens akkerbouw. Dat geldt voor de Onnerpolder, het Zuidveld en het kampenlandschap met fraaie houtwallen, de voormalige Noord Es ten westen van het dorp Onnen. Alleen op de zuidkant van de Onneresch wordt nog mais en haver verbouwd en

sinds 2021 liggen er weer akkers op de hoger gelegen percelen van de Onneresch.

‘De omslag van akkerbouw naar veeteelt begon vrij snel na de Tweede Wereldoorlog’, zegt Berend Eisses. ‘Door schaalvergroting en techniek nam de productiviteit enorm toe. Dat had grote invloed op het traditionele boeren en is ten koste gegaan van veel kleine gemengde bedrijfjes. Ze konden niet concurreren met grote gespecialiseerde bedrijven. Ze brachten te weinig op om ervan te kunnen bestaan. Veel boerenbedrijfjes werden gesaneerd. ‘De grup moet dicht’, was toen het adagium. Het aantal boeren in Onnen nam enorm af. Schaalvergroting, mechanisatie, rationalisatie en specialisatie zorgde voor een uiterst snelle groei van productie en productiviteit’.³¹

Halverwege de 20e eeuw was de Onneresch grotendeels grasland geworden. Dat had niet alleen te maken met de zandwinning, maar ook met de gigantische veranderingen van het boeren. Boer Kees Vlaar vertelt dat hij in de jaren '80 op de Onneresch overging naar mechanisering en de automatisering van zijn melkveehouderij. Dat was verplicht. Hij vindt dat daarbij veel te grote en te zware machines worden gebruikt (afb. 20).

Wisselteelt en gemengd boeren op de Onneresch

In het Beheerplan Onneresch van Land van Ons is te lezen dat er elk jaar verschillende bloeiende gewassen op het hooggelegen gedeelte van de es worden verbouwd.³² In 2022 was dat huttentut, boekweit en gras-klover. Huttentut is een gewas waarvan olie wordt geperst. Ook stond er triticale, een oud gewas dat een kruising is van tarwe en -rogge (afb. 21). De stoppels van de verbouwde gewassen worden ondergeploegd, waardoor net als vroeger, organische stoffen het bodemleven verbeteren. Het lage deel van de es blijft eerst nog kruiden- en

bloemrijk grasland. Vaste stalmest zorgt voor het verhogen van de vruchtbaarheid van de bodem.

Bloeiende gewassen en bloemrijke akkerranden zijn aantrekkelijk voor insecten en daarmee ook voor insectenetende vogels (afb. 22). Zal de uitwisseling tussen flora en fauna worden versterkt van de Onneresch, het natuurgebied Appelbergen, de bijen- en insectenidylle Menno's tuin langs de Onneresweg en het vogelreservaat in de Onner- en Oostpolder? Zal er iets van de vroegere rijkdom terugkomen? De monitoring van de biodiversiteit zal hierover uitsluitsel geven.

Naar een es van de 22e eeuw

IJstijden en meer dan 5000 jaar boeren hebben de Onneresch gemaakt. Kenmerken en sporen uit diverse perioden zijn nog te zien of te herleiden. Het is een opeenstapeling van cultuurhistorische waarden. Zandwinning en intensief boeren hadden grote invloed op de es. Veel flora en fauna is verdwenen. De burgercoöperatie Land van Ons pakt de draad van wisselteelt en gemengd boeren op de Onneresch weer op. Het doel is gericht op herstel van biodiversiteit en bodem. Nieuwe wegen worden ingeslagen. Ook is de inzet om het landschap en de landschapselementen te beschermen en te versterken. De Onneresch is in verandering: naar een es van de 22e eeuw in een cultuurhistorisch landschap (afb.23).

Afb. 22 Bijenonderzoek WUR en Land van Ons. Foto: auteur.

– 31
Bieleman 2000, 13.

– 32
Wittenberg 2022, 43.

Afb. 23 Huttentut, akkerranden en boekweit langs Onneresweg. Foto: auteur.

Literatuur

Bieleman, J., *Boeren op het Drentse zand 1600-1900: een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*. Proefschrift Landbouwuniversiteit Wageningen. Wageningen, 1987.

Bieleman, J. (red.), 'De landbouw en het sociaal-economisch krachtenveld' in: Schot, J.W., H.W. Lintsen, A. Rip en A.A.A. de la Bruhèze *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3 Landbouw, voeding*. Zutphen, 2000, 13-21.

Edelman, C.H. en A.W. Edelman-Vlam, 'Bijdrage tot de ontginningsgeschiedenis van enige agrarische nederzettingen op de zandgronden' in: *Mededelingen van de Stichting voor Bodemkartering, Boor en Spade XIII* (1963), 1-11.

Groenendijk, H.A., *Een rondleiding door pre- en vroeghistorisch Haren*. Harener Historische Reeks 21, Haren, 2016.

Joosting, J.G.C., 'De Groningsche marken' in: Blok, P.J., B.M. de Jonge van Ellemeet en J.G.C. Joosting (red.), *Geschiedkundige atlas van Nederland. Deel 6. De marken van Drenthe, Groningen, Overijssel en Gelderland*. 's-Gravenhage, 1920.

Ketelaar, F.C.J., *Driften, stegen, lanen. Straatnamen in Haren*. Harener Historische Reeks 7, Haren, 1990.

Poel, J.M.G. van der, (red.), 'De landbouw na 1800' in: Formsma, W.J., M.G., Buist, en W.H.R. Koops (red.), *Historie van Groningen, Stad en Land*. Groningen, 1976, 506-530.

Schenk, I.L., *Kroniek van het Noordlaarderbos, de woelige achtertuin van de stad Groningen*. Assen, 2016 en herdruk, Assen, 2017.

Schilder-Hutten, G., *De geschiedenis van de Appèlbergen*. Harener Historische Reeks 17, Haren, 2011.

Siebenga, S., *Heer- en Broodjagers. Een schets van de jacht in de twintigste eeuw*. Gorredijk, 2017.

Siekmans, R., *Onnen tot 2000*. Onnen, 1999.

Smit, G., 'Over de historische geografie van Onnen' in: *Driemaandelijks Bladen* 25 (1973), 81-104.

Spek, Th., H. Elerie, J.P. Bakker en I. Noordhoff, *Landschapsbiografie van de Drentsche Aa*. Assen, 2016.

Veenstra, A., *J. Eisses Dagboek 1906-1960*. Bewerking. Haren, 1990.

Wittenberg, J., *Verleden - heden - toekomst van De Fruitberg op de Onneres*. Onnen, 2017.

Wittenberg, J. (eindred.), L. De Vries en I. Schenk, *Beheerplan Onneresch - Land waarvan gegeten wordt*. Onnen, 2022.